

Deczki Sarolta

A visszatérő szellemek

A szellemtudomány és a szellemtörténet egy ellentmondásokkal terhes kor ellentmondásokkal terhes gondolkodásmódja. Aligha véletlen, hogy manapság—zavaros, ellentmondásokkal terhes korunkban—ismét egyre nagyobb figyelem irányul rá. A figyelem iránya kettős: a szellemtudomány és a szellemtörténet egyrészt a múlt, szellemi örökségünk része, másrészt azonban általános kérdéseket fogalmaz meg, melyek mindmáig érvényesek. A szellemtudomány egyik legnagyobb alakja, Wilhelm Dilthey életműve a mai napig számos tanulsággal szolgál mindazok számára, akik arra adják a fejüket, hogy az emberi szellem alkotásait tanulmányozzák.

Bölcsészként az előttünk álló legfontosabb kérdés az, hogy kik vagyunk. Nem és nem tudunk szabadulni a több mint kétezer éve a delphoi jósdá homlokzatára vésett felirattól: *Gnóti szeauton*, Ismerd meg önmagad! Megismerni magunkat, megtudni, kik vagyunk, nem csupán haszontalan értelmiségi köldöknézés (bár manapság egyre hangosabbak és harciasabbak azok, akik annak tartják), hanem a legnagyobb feladat. Ezzel a feladattal azonban nem csak magunknak tartozunk, hanem a közösségnek, melyben élünk, és egyáltalán: a világnak.

Az önmegismerés és az önfelelősség ugyanannak a dolognak a két oldala. Ez a dolog pedig nem más, mint mi magunk vagyunk: világban egzisztáló lények, akik valamilyen módon mindig viszonyulnak a világhoz és saját magukhoz. És éppen emiatt a viszonyulás, állandó szituáltság, modalizáltság miatt nem megspórolható az önmegismerés feladata, hiszen viszonyulni valamihez annyit tesz, mint választ adni egy kérdésre, és válaszlehetőségek között dönteni. Dönteni azonban csak akkor tudunk, ha egyáltalán tisztában vagyunk a lehetőségekkel, melyek határait részint a világ, részint saját testi-lelki-szellemi konstitúciónk szabja meg. A világban való lét felelősségének lehetőségfeltétele nem más, mint tisztában lenni saját magunkkal, saját jelenünkkel és saját múltunkkal. Egyes emberként és közösséggként egyaránt.

Ezért van égető szükség a humán tudományokra, különösen a filológiára, melyek a szellemi alkotások tanulmányozása révén segítenek hozzá önmagunk és történeti szituációnk megismeréséhez. A múltból való tudás nemcsak saját magunkról való tudás, hanem egyben mindazon módozatokról, relációkról, válaszlehetőségekről és felelősségekről is, melyeket a mindenkor történeti és etikai döntésszituációk intéznek hozzánk. Ennek a tudásnak az élet szempontjából van jelentősége, méghozzá nélkülözhetetlen jelentősége. Ahogyan Heideggernél olvashatjuk: „a faktikus élet a tárgya a filozófiai kutatásnak” és „a filozófiai kutatás is a faktikus élet egy meghatározott *mikéntjét* alkotja”.¹ Ez pedig egybecseng Wilhelm Dilthey nevezetes felismerésével: „élet ragad itt meg életet”.² Ez a rövidke mondat akár a szellemtudomány alaptéziseként is érthető abban a korban, amikor a pozitívista gondolkodás térnyerése megkérdőjelezte a német idealizmus hagyományait. A XIX. század végének és a huszadik század elejének tudománytörténeti szituációja azonban a pozitívista módszertan előretörését hozta, hiszen az empirikus tudományok kézzelfogható eredményeivel szemben nem lehetett többé a természet filozófiai konstrukciójával érvélni.

¹ Martin Heidegger: „Fenomenológiai Arisztotelész-interpretációk”. Fordította Fehér M. István.: *Existencia*, 1996–97. 9.

² Wilhelm Dilthey: *A történelmi világ felépítése a szellemtudományokban*. In: Wilhelm Dilthey: *A történelmi világ felépítése a szellemtudományokban* (szerk. Erdélyi Ágnes). Budapest, Gondolat, 1974. 495–543. 513. Ez tényleg így van? Ugyanolyan cím a fejezetben mint a könyvé? Igen, mert tanulmánykötetről van szó.

[PN1] megjegyzést írt: ? az idézet kicsit furcsán hangzik névszói állítmányhoz szükséges határozott névelő nélkül – valahol, nem feltétlen itt, vagy érdemes átfogalmazni ezt az idézést

Ezek az eredmények nem csupán kézzelfoghatóak voltak, hanem hasznosak is. Ahogyan a magyar szellemtörténet egyik legnagyobb alakja, Thienemann Tivadar diagnosztizálta a korszellemet: „A filozófiai gondolkodásnak nagy erőfeszítései meddő álomhüvelyezésnek látszottak az ipari és kereskedelmi életnek mindent hatalmába kerítő fejlődése mellett.”³ A természettudományok a Descartes-tól megörökölt módszereszméjében beteljesíteni látszottak a francia gondolkodó nagy vízióját: az ember „a természet urává és birtokosává” válhat. Vagy ahogyan Thienemann máshol reflektál erre az ellentétre: „A német tudományban új irányok küzdenek régebbiekkel, nem esetlegesen fölmerült ellentétek, hanem a tudományok lényegébe vágó kérdések körül.”⁴ A tudományok lényegébe vágó kérdés pedig a módszer kérdése. A kísérletezésen és verifikálhatóságon alapuló természettudományok módszertana azonban inadekvátnak bizonyul a történeti és szellemi jelenségek tanulmányozása során. Csakhogy az igazság és a tudományosság kritériumává a tényszerű rámutatás és törvényi általánosság vált a tudományokban, a számszerűsítés követelménye és uralma pedig azóta is uralkodik a tudományosságban.

Ugyanakkor a tudományok pozitivista beállítódáson alapuló diadalmenete látványos zsákutcába torkollt akkor, amikor—Edmund Husserl szavaival—„égető életproblémák” kerültek terítékre. Ezek pedig pontosan azért váltak „égetően” akuttá, mert a technika és a tudomány gáttalan fejlődése lehetővé tette az első világháború borzalmait. Ennek jegyében jött létre a kritikai filozófia örököséiként a badeni és a marburgi neokantiánus iskola, melyek a tudományok holisztikus megalapozására vállalkoztak, értékfilozófiai irányultsággal. Windelband felosztása szerint a szellemtudományok, melyek egyedi és történeti tényeket tanulmányoznak, idiografikusak, a természettudományok azonban, melyek törvényszerűségeket állapítanak meg, nomotetikusak. A szellemtudományok újólagos legitimációja és önmeghatározása tehát egyaránt volt történetileg és tudománytörténetileg is indokolt, és alapjául éppen az idiografikusság értékvonatkozásainak hangsúlyozása szolgált, hiszen a szellemtudományok képesek kezelni, valamint megérteni a nem törvényszerű, hanem történeti jelenségeket. S mivel ezek életjelenségek, ezért a kauzális magyarázatokkal operáló nomotetikus tudományok e téren kudarcot vallanak. Másrészt pedig egyetemes összefüggések felmutatására vállalkoznak, melyek egy „új idealizmus” ígéretével kecsegtetnek. Dilthey fentebb idézett és sokszor hivatkozott állítása éppen a szellemtudományok alapvetését próbálta megfogalmazni. Csakhogy bármilyen frappáns ez a mondat, egy válasszal adósunk marad, méghozzá azzal, hogy mi is maga az élet, mit kell értenünk az élet fogalmán.

Dilthey filozófiájában az élet fogalma szellemtudományi kontextusba ágyazódik. Gondolkodói fejlődésének szempontjából döntő hatása volt, hogy két olyan filozófust is intenzíven tanulmányozott, akiknek filozófémái később visszaköszöttek koncepciójában. Az egyik Schleiermacher volt, akinek munkássága a hermeneutikai módszer kialakítása szempontjából jelentős, a másik pedig az ifjú Hegel, aki fiatalkori műveiben még szinonimaként használja az élet és a szellem fogalmát.⁵ Dilthey ezeket a szálakat veszi fel és szövi tovább, a „történeti ész kritikája” elgondolásának jegyében.

Filozófiájának döntő eleme tehát a hegeli életfogalom újrafelvétele, ám elutasította a rendszer eszméjét, az ugyanis, hogy az egész történelem nem más, mint a szellem önkibomlási folyamata, egyfajta teodicea. Annyiban azonban mégis a hegeli történeti idealizmus továbbvívója maradt, hogy maga is úgy gondolta, hogy a természettel ellentétben az ember a társadalomban és a történelemben saját teremtményeivel találja magát szemközt.⁶ A szellem önmagáról való abszolút tudása helyett az élet és az élmény fogalmaiban vélte a

³ Thienemann Tivadar: „A pozitívizmus és a magyar történettudományok.”: *Minerva*, 1922, I. évf., 1–3. szám, 3.

⁴ Thienemann Tivadar: „A német tudomány köréből.”: *Minerva*, 1922, I. évf., 4–7. szám, 256.

⁵ Dilthey mindkettejükről nagyszabású monográfiába fogott, ám egyiket sem fejezte be.

⁶ Vö. Helmut Johach: *Handelndner Mensch und objektiver Geist. Zur Theorie der Geistes- und Sozialwissenschaften bei Wilhelm Dilthey*. Meisenheim am Glan, Verlag Anton Hain, 1974. 134.

megismerés lehetőség-feltételeit felfedezni, és a szellemtudományok megalapozását is rájuk akarta építeni. Elméleti beállítottságát azonban két, egymásnak feszülő tendencia uralta, s éppen ez az antagonizmus tette nyilvánvalóvá elgondolásainak kudarcát.

Egyrészt Dilthey maga is csatlakozott ahhoz az irányhoz, mely a szellemtudományokat új alapokra akarta fektetni, s szilárd módszertani koherenciát kívánt nekik biztosítani, mely fölényes választ adhat a pozitívizmus kihívására: „A szellemtudományok éppen azon fogalmak és tételek számára keresnek szilárd, általánosérvényű alapot, melyekkel operálni kénytelenek.”⁷ Másrészt azonban éppen maga dolgozta ki azokat a kategóriákat, melyek lehetetlenné teszik a szigorú megalapozást. Ahogyan maga is írja, még 1892/93 körül: „Az élet kifejezés mindenki számára a leginkább ismert és közelebbi, ám ugyanakkor a leghomályosabb is, teljességgel kikutathatatlan. Hogy mi is az élet, az feloldhatatlan rejtély.”⁸ Vagy máshol: „A legcsodálatosabb jelenség a világon a saját létezésünk.”⁹

Ebből a szempontból szemügyre venni a dilthey-i vállalkozást, mint a „történeti ész kritikáját”, sajátos tanulságokkal szolgálhat. Egyrészt ugyanis továbbviszi a kanti kritika örökségét, azaz a megismerés lehetőség-feltételeire kérdez rá. Csakhogy míg ez a tiszta ész, a gyakorlati ész, valamint a megítélő ész területén még akár sikerrel is járhatott, a történeti ész lényegi sajátágánál fogva—azaz pontosan azért, mert történeti—áll ellen minden olyan törekvésnek, mely a teljes transzparenciát, és tiszta, *a priori* entitások felmutatását célozza.

A feloldhatatlan rejtélyeket nem lehet ontológiai-episztemológiai rendbe tagozni, és megalapozási viszonyt építeni rájuk. Ennyiben törekvése kudarcot vallott, hiszen a történeti megismerés apóriáiba ütközött. Csakhogy maga a történeti megismerés aporetikus, sőt, vizsgálatának tárgya, a történetiség maga, valamint az ebben a történetiségben megnyilvánuló élet maga *a priori* aporetikus szerkezetű. Úgy vélem azonban, hogy ezt az aporetikusságot nem hiányként, a szellemtudományok megalapozási kísérletének kudarcaként kell felfognunk, hanem éppenséggel a vizsgált terület lényegi és pozitív sajátosságaként. A történeti ész kritikájának programja végül nem megalapozza a szellemtudományokat, hanem felmutatja, hogy egy ilyesfajta eljárás nem érvényes erre a területre, mert itt az eredendő rejtélyességet kell kiindulási alapként elfogadnunk. S Dilthey—noha a rendszeralkotás álma folyamatosan szeme előtt lebegett—konkrét elemzéseiben mégis sikerrel alkalmazta ezt a szempontot.

Hiszen amennyiben az élet kapcsán rejtélyről beszélünk, akkor fölösleges magyarázatokat, valamint oksági viszonyokat keresnünk. A vizsgált tárgy ugyanis nem valamilyen, a vizsgáló természetétől idegen entitás, hanem a szellemtudományos megismerésben az életösszefüggés kifejezéseit értjük meg, s ennek az összefüggésnek részesei vagyunk magunk is. Mert a szellemtudományokban „a lelki élet összefüggése mint eredetileg adott mindenütt alapul szolgál. A természetet magyarázzuk, a lelki életet megértjük”¹⁰—mondja a pszichológiai megismerésről. Valamint „a szellemtudományok élmény, kifejezés és megértés viszonyán nyugszanak [...] Annak foglalat, ami számunkra a megélésben és a megértésben feltárul, az élet mint az emberi nemet átfogó összefüggés.”¹¹ Ez az élet pedig nem valami tőlünk független és idegen, mint a természet, hanem a megértő és a megértendő egyazon struktúra-összefüggés tagjai.

Az élet összefüggés és kifejezés. Minden egyes emberi (lelki, szellemi) megnyilvánulásban az élet tárul fel. Ehhez a megnyilatkozáshoz a megértés és a beleélés

[RV2] megjegyzést írt: alapokra?

[PN3] megjegyzést írt: vagy „a szigorú megalapozásra való törekvést” vagy ellehetetlenítik azt az álmot, mely szigorú megalapozást képzel el – valahogy érdemes kicsit átfogalmazni

[RV4] megjegyzést írt: ellenőrizni kell

[DS5] megjegyzést írt: ellenőriztem, és sajnos tényleg az van, amit írtam, bár értelme meg tényleg t-vel van. Amondó vagyok, könnyítsük meg az olvasó és a magunk dolgát azzal, hogy úgy írjuk, ahogy könnyebben érteni.

⁷ Wilhelm Dilthey: „Gondolatok egy leíró és taglaló pszichológiáról” In: Wilhelm Dilthey: *A történeti világ felépítése a szellemtudományokban*. Budapest, Gondolat, 1974. Ide kéne a fejezet től-ig oldalszáma is. 334.

⁸ Wilhelm Dilthey: „Leben und Erkennen. Ein Entwurf zur erkenntnistheoretischen Logik und Kategorienlehre” In: *Texte zur Kritik der historischen Vernunft*. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1983. 186-230. Ide kéne a fejezet től-ig oldalszáma is. 191.

⁹ Wilhelm Dilthey: *Élmény és költészet*. Bp., Franklin Társulat, 1925. 52.

¹⁰ Dilthey: *Gondolatok*, 330.

¹¹ Dilthey: *A történeti világ felépítése a szellemtudományokban*. In: *A történeti világ*, 513.

révén kerülhetünk közelebb, azáltal, hogy a megismerendőről nem elsősorban empirikus tapasztalatot szerzünk, hanem megéljük, élményként tárul fel számunkra. Bele kell helyezkednünk az adott élet összefüggésébe, bele kell élnünk magunkat, s ekkor nyílik esély a megértésre is. A megértésnek és értelmezésnek túl kell lépnie a fizikai, érzéki jeleken: a külsőn át a benső, a jelentés vagy értelem felé. A láthatótól a láthatatlanhoz. „Tartósan rögzített életmegnyilvánulások ilyen módszeres megértését nevezzük értelmezésnek vagy interpretációnak”—írja Dilthey.¹² Ám erre a megértésre is jellemző, hogy az élet eredendő rejtélyessége lehetetlenné teszi a teljes felmutatást: „az értelmezés mindig csak bizonyos fokig hajtja végre feladatát: így minden megértés mindig csak relatív marad és soha nem zárható le.”¹³ És mintegy az idiografikus tudományok alapfeltevésére reflektálva füzi hozzá: „Individuum est ineffabile.”¹⁴ A megértés és értelmezés tehát csupán közelítő jellegű.

Dilthey szerint tehát a történeti megismerés lényege abban az élményben, beleélésben rejlik, amely a strukturális azonosság révén a megértő számára hozzáférhetővé teszi a megértendő jelenséget, legyen ez akár jogszabály, akár épület, akár vers, vagy bármilyen emberi-szellemi alkotás. Ahogy írja:

Csak az élet objektívációjának eszméje által pillanthatunk be a történelem lényegébe. Itt minden szellemi ténykedés révén keletkezett és ennél fogva a történetiség jellegét viseli. Beleszövődik magába az érzéki világba mint a történelem terméke. A fák megoszlásától egy parkban, a házak elrendeződésétől egy utcában, a kézműves célszerű szerszámától a bíróságon elhangzó büntetőítéletig, óráról órára *történelmivé vált dolgok vannak körülöttünk*.¹⁵

Az emberi környezet: szellemi környezet, ennél fogva történeti. Az eszközszerű világ is a szellem jegyeit hordozza, ám még nyilvánvalóbb ez akkor, amikor magasabb rendű alkotásokkal: a szellem objektívációs formáival találkozunk. Ismét érdemes hosszabban idézni: „Ezen objektív szellem birodalmában mindegy *egyes életmegnyilvánulás* valami *közösét* reprezentál. Minden szó, minden mondat, minden mozdulat vagy udvariassági formula, minden műalkotás és minden történelmi tett csak azért érthető, mert a bennük megnyilvánulót a megértővel valami közösség köti össze [...]”¹⁶ A megértés csakis ezen közös mozzanat által lehetséges.

Manapság a szellemtudomány és a szellemtörténet gondolkodásmódja, kutatási irányai, ismeretelméleti megfontolásai, s főleg tipológiája meghaladottá vált, noha az utóbbi évtizedben egyre nagyobb érdeklődéssel fordulnak kutatók a magyar szellemtörténet egy-egy alakjának munkássága felé. A magyar szellemtörténet értékes és izgalmas kulturális örökség, melyről manapság egyre több tanulmány és könyv születik. Adódik a kérdés, hogy vajon miért izgalmas ma, a kétezertizedes években a szellemtörténet számunkra, és mit tud mondani nekünk saját magunkról egy olyan korban, melyben a természettudományok fölénye immár kikezdetlen tény, a humán tudományok presztízse egyre kisebb, egyre kevesebb költségvetési pénz jut rájuk, művelői pedig nem ritkán gúnyolódások céltáblái.

A természettudományok valóban sok területen könnyebbé tették az életet az elmúlt évtizedekben, és döröség lenne őket kárhoztatni. Módszertanuk, látásmódjuk azonban csődöt mondott, ahol érték- és életproblémák kerülnek elő. Márpedig a modern világban, napjainkban pedig különösen, nap mint nap érték- és életproblémákkal szembesülünk, melyek döntésre, válaszadásra hívnak fel minket. Az idegenséggel, a mássággal, a más kultúrákkal

[RV6] megjegyzést írt: szerint/számára/rendszerében

[RV7] megjegyzést írt: Kell ez a mondat?

[DS8] megjegyzést írt: nem ragaszkodom hozzá

¹² Dilthey: *A hermeneutika keletkezése*. In: *A történeti világ*. 474.

¹³ Dilthey: *A hermeneutika keletkezése*, 492.

¹⁴ Dilthey: *A hermeneutika keletkezése*, 492.

¹⁵ Dilthey: *A történeti világ*, 536. Kiemelés tőlem.

¹⁶ Dilthey: *A történeti világ*, 535.

való szembesülés, a velük való együttélés kérdése „égető életproblémává” lépett elő, mint ahogyan a saját múltunkkal való szembenezés követelménye is. Mind a jelenben minket körülvevő világok, mind pedig a múlt megértésre és értelmezésre váró, sőt, felhívó területek, melyektől elzárkózni nem más, mint az önismeret és a felelősség hárítása.

Tanulmányosak ebből a szempontból Derrida elemzései Heidegger szellem-fogalmáról.¹⁷ A német gondolkodó pályájának a *Lét és időig* ívelő szakaszában a szellem avított, metafizikai előfeltevésekkel terhelt fogalomnak bizonyult, mely tökéletesen alkalmatlan arra, hogy a heideggeri filozófia bármit is mondjon rajta keresztül a létről és a létben kitüntetett módon egzisztáló létezőről, a jelenvalólétről. Derrida azonban éppen azt mutatja ki, hogy később mégis visszatért Heidegger gondolkodásába a szellem szó, méghozzá nem is ártatlanul, és nem is egyedül, hanem magával vonva az egész európai metafizikai és görög-zsidó-keresztény hagyományt. A szellem visszajár, alapvető létmódja a folytonos visszatérés, s amikor itt terem, akkor magával hozza az egész európai bölcséleti hagyományt.

Lényegében hasonló alapállásból indul ki Vajda Mihály írása is, aki Derrida szellemeiről értekezik: „Élni annyit, mint kísértve lenni, vagy, ahogy Heidegger mondotta: »A világ mindig *szellemi* világ«. Ha ugyanis eltávozott belőle a szellem, ha kiűztük belőle a szellemeket, ha azt, amiben vagyunk, nem népesítik be halottaink, nincs akkor többé folyamatosság, s akkor nincs többé világ.”¹⁸ Annyit tesz még hozzá Derrida meglátásaihoz, hogy „az emberi élet élet a szellemekkel, a múlt és a jövő kísérteteivel, azokkal, akik innen vagy túl vannak az élő jelenen [...] ha a Szellem elnyeli, magába nyeli a szellemeket, kísérteteket és fantomokat, maga is elemészti önmagát.”¹⁹ Összegezve: az élet maga elgondolhatatlan a szellem nélkül; a szellem *visszajáró szellem*; méghozzá *önmagát megsokszorozó szellem*.

A szellem visszajár: a múlt folyton válasza, számvetésre hív fel. Ha nem vagyunk hajlandók párbeszédbe bocsátkozni a szellemeinkkel, akkor továbbra is itt kísértnek, és a jelent teszik kísértetek földjévé. Szellemeinket megtagadni annyi, mint magát az életet megtagadni, saját magunkat megtagadni. Az élet eredendő rejtélyességével a természettudományok nem tudnak mit kezdeni. Valójában a humántudományok sem tudják megfejteni az élet feloldhatatlan rejtélyeit, nem tudják feloldani alapvető apóriáit, ám az intuíció, a beleérzés segítségével képesek értelmezni, s legalább valamit megérteni ezekből, annak belátásával, hogy a teljes megértés lehetetlen, ám az értelmezés elemi érdekünk és életfeladatunk. Ismét Dilthey híres sorát idézve: „élet ragad itt meg életet.”

Dávidházi Péter gazdag életműve egy olyan tudósi éthoszra is példa, melyre az jellemző, hogy soha nem hárította el a múlt felől érkező felhívást, vagy éppen meghívást, még akkor sem, ha az ismeretlen vidékre szól—például Thienemann Tivadar életművének megismerésére.²⁰ Dávidházi aprólékos elemzésekkel tárja fel a szellemtörténész tudományos teljesítményének ismeretlen területeit és személyiségének mozgatórugóit. Ahogyan könyvében olvashatjuk, a német származású tudós számára a szellemtörténet nem csupán tudományos módszer és látásmód volt, hanem egyszersmind ahhoz is hozzásegítette, hogy saját identitásának kérdéseit tisztázza, és a Prohászka által megalkotott „vándor” típusában ismerjen magára.

Ez a vándor, aki nyilvános sírhelyre sem tartott igényt, teszi fel Dávidházinak, s vele együtt nekünk a kérdést: „vajon kell-e birtokolnunk, sőt, lehet-e egyáltalán birtokolni a

[RV9] megjegyzést írt: alapállásból?

[RV10] megjegyzést írt: Így?

[DS11] megjegyzést írt: így

¹⁷ Jacques Derrida: *A szellemről*. Fordította: Angyalosi Gergely és Babarczy Eszter. Budapest, Osiris-Gond, 1995.

¹⁸ Vajda Mihály: „Derrida és a szellemek”: *Beszélő*, 2005. január, X. évf., 1. szám. Oldalszám kéne <http://beszelo.c3.hu/cikkek/derrida-es-a-szellemek>. A letöltés ideje: 2017. 07. 13.

¹⁹ Vajda: „Derrida és a szellemek”. oldalszám

²⁰ Dávidházi Péter: *Menj, vándor. Swift sírfelirata és a hagyományrétegződés*. Pécs, Pécsi Tudományegyetem és Pro Pannonia Kiadói Alapítvány, 2009.

földet? Végző soron *kié* a föld?”²¹ Descartes szellemében ennek a kérdésnek nincs értelme, hiszen az ember a „természet ura és birtokosa.” Birtokolni annyi, mint uralmunk alá hajtani. A felelősség és a párbeszéd elutasítása. Sem magunkat, sem a múltunkat nem tudjuk birtokolni, szellemtörténészként ez volt Thienemann Tivadar alapállása is. Hiszen a föld, melyről itt szó van, nem csupán lakhelyünk, hanem történelmünk és jövőnk, s rajtunk múlik, hogy vándorok vagy bujdosók leszünk-e rajta.

[RV12] megjegyzést írt: Ez azonban a ... (ki lehetne kerekíteni ezt a mondatot)

²¹ Dávidházi: *Menj, vándor*. 165.